

I

Det är ju som trettioalets rasbiologi ...

I dikteposet *Ædnan* beskriver poeten Linnea Axelsson ett möte som i dik-
tens universum äger rum i Karesuando kyrkby vintern 1920:

Svenskens fingrar
i hela min mun

kläderna spridda
överallt på golvet

—

Jag som trodde
det var för mina
onda tänder

reseläkaren kommit

—

Med hårda redskap
mätte han mig

skriftlärdä män
i varje vrå

Med sylvasst
pennskrap

gick de
igenom mig

—

Jag förstod att en
kortväxt typ
tog gestalt
på deras papper

Med kungligt bläck
tecknades
det rasdjuret

—

Vår lydnads
bojor

knäppte upp
mitt hemsyddä bälte

—

Mina bröst hängde
deras avsmak lyste

—

Jag såg hur de
rynkade sina
smala näsor

och skrattade
samtidigt'

Händelsen är fiktiv, men dikten beskriver på ett gripande sätt en typ av möten som faktiskt ägde rum i norra Sverige under det tidiga 1920-talet. En samisk kvinna har kallats till en undersökning – kanske en läkarundersökning, hon har inte så noga fått veta – där män söderifrån begår ett vetenskapligt övergrepp mot henne. De förmår henne, inte nödvändigtvis med hot men definitivt genom sin auktoritet, att klä av sig naken inför deras värderande blickar. De mäter hennes kropp. Sedan tar de med sig uppgifterna söderut och använder dem i sin forskning om vilka människoraser som finns i Sverige. Bland dessa raser står samerna inte högt i kurs i forskarnas ögon. De är utsända av Statens institut för rasbiologi i Uppsala, som grundades genom ett riksdagsbeslut 1921.²

Jag har valt att inleda den här boken med Axelssons dikt eftersom den så väl sammanfattar den etablerade bilden av den svenska rasforskningens historia. Bilden kan sammanfattas så här: Svensk rasforskning bedrevs vid Rasbiologiska institutet. Svensk rasforskning innebar ett värderande och i slutändan rasistiskt uppdelande av befolkningen i en hierarki där vissa raser sågs som underlägsna och andra som överlägsna. Svensk rasforskning utövades i ojämlika möten där rasforskarna i vetenskapens namn utnyttjade människors sårbara och utsatta ställning. Och sist men inte minst var svensk rasforskning något som ägde rum under 1920- och 1930-talen.

Bilden går igen i en rad andra sammanhang. En snabb googling på sökfrasen ”1920-talets rasbiologi” (med olika stavningsvarianter) gav i maj 2021 85 resultat och ”1930-talets rasbiologi” gav 295 resultat. ”1940-talets rasbiologi” och ”1950-talets rasbiologi” gav däremot inte mer än 8 resultat tillsammans, trots att Statens institut för rasbiologi hette just så fram till 1950-talets slut.³ Den förmedlas också populärkulturellt. Filmen *Sameblod* från 2016 gestaltar till exempel liknande rasbiologiska mätningar under 1930-talet.

Syfte och forskningsfrågor

Det är sant att svensk rasforskning har bedrivits vid Rasbiologiska institutet, har skapat och försvarat rasistiska hierarkier, har inneburit övergrepp och utan tvekan har bedrivits under 1920- och 1930-talen. I denna rasvetenskapliga praktik var samerna också en av de mest utsatta grupperna, och svenska rasforskare spred redan tidigt en bild av att samer var en speciell ras som helst inte skulle ”blandas” med den ”nordiska” ras som många svenska intellektuella, kulturpersonligheter och politiker såg som överlägsen.

Men frågan är om denna observation räcker för att vi ska kunna bilda oss en nyanserad, komplex och mångsidig bild av den svenska rasforsk-

ningens historia i ett bredare perspektiv. För tänk om rasforskning utförts också utanför Rasbiologiska institutet? Tänk om svenska forskare bedrev forskning om människoraser även efter det tidiga 1930-talet? Och innebar all rasforskning att forskarna placerade påstådda människoraser i hierarkier och därmed legitimerade övergrepp och diskriminering? Ja, vad händer om vi vidgar blicken och väljer att se svensk rasforskning som ett vetenskapligt fält där Rasbiologiska institutet bara var en aktör, och låter 1930-talet bilda utgångspunkt för undersökningen i stället för slutpunkt?

Syftet med denna bok är att göra just det. Jag kommer genom ett antal delstudier undersöka den svenska rasforskning som bedrevs efter 1930-talets mitt – bland annat, men inte enbart, av forskare vid Rasbiologiska institutet. Vilka var de? Hur såg de på rasbegreppet? Hur delade de in mänskligheten? Vilka politiska åtgärder menade de borde vidtas som ett resultat av deras rasvetenskapliga forskning? Jag kommer också att undersöka hur de deltog i samhällsdebatten och hur deras påståenden spreds, debatterades och ifrågasattes i medierna. Dessutom belyser jag deras nationella såväl som internationella nätverk och den svenska rasforskningens position i förhållande till internationella förändringar. Vilka aktörer valde svenska rasforskare att ha kontakter med? Och motsvarade den svenska rasforskningens förändringar de internationella strömningarna?

Rasforskning i en förändrad värld

Undersökningen sträcker sig fram till och med 1970-talet och omfattar alltså ungefär 40 år. Det var en tid av stora sociala och politiska förändringar både i Sverige och omvärlden. Till exempel förändrades den svenska befolkningen. Fram till 1940-talets slut hade Sverige tillämpat en ytterst restriktiv invandrings- och asylpolitik.⁴ Under 1950- och 1960-talen tog landet däremot emot allt större grupper av migranter. Först kom arbetskraftsinvandrare, främst från andra nordiska och europeiska länder. Redan 1955 fanns cirka 116 000 invandrare i Sverige, och vid 1960-talets mitt invandrade varje år runt 50 000 personer. Efter ca 1970 ersattes arbetskraftsmigrationen gradvis av flyktinginvandring där människor från Afrika, Sydamerika och Mellanöstern kom till Sverige. Vid 1970-talets mitt hade den gamla restriktiva flyktingpolitiken, med total kulturell assimilering som yttersta mål, ersatts av en migrationspolitik som bejakade mångkultur.⁵

Även Sveriges internationella politiska position förändrades, liksom svenskarnas idéer om sin egen roll i världen. En avgörande händelse var givetvis nazismens framväxt, andra världskrigets slut och den växande kunskapen om vad som hände under Förintelsen. Men många andra viktiga

Typisk tornelapska med sitt barn vid bröstet.

Foto. H. Lundborg, Uppsala.

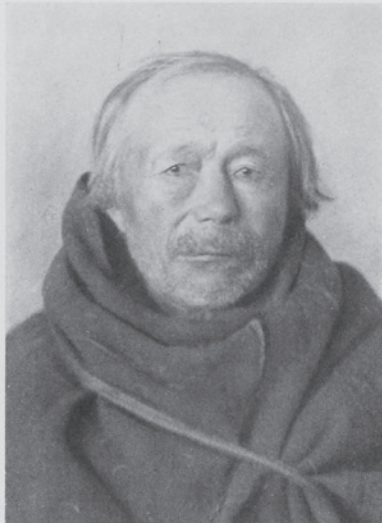
Ljusögd, eljest typisk lapp.

Foto. H. Lundborg, Uppsala.

Gammal lappgubbe, starkt gråhårig (ovanligt).

Foto. H. Lundborg, Uppsala.

Gammal tornelapp, som länge varit nämndeman.

Foto. H. Lundborg, Uppsala.

Det tidiga 1900-talets svenska rasforskare såg ofta samerna som en särskild ras som helst inte skulle "blandas" med andra. Ur Herman Lundborgs bok *Svenska folktyper* 1919. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

Jämtländsk hemmansägare. Nordisk typ.

Foto. O. Olsson, Östersund.

Densamme.

Foto. O. Olsson, Östersund.

Bondflicka från Gästrikland. Nordisk typ.

Foto. G. Reimers, Gävle.

Fiskare från Hälsingland. Nordisk typ.

Foto. J. O. Wiklund, Hudiksvall.

Samma rasforskare talade ofta också om en "nordisk" ras, som utgjorde kärnan i den svenska befolkningen och som också borde bevaras "ren". Ur samma bok av Lundborg, *Svenska folktyper* 1919. Bild: Lunds universitetsbibliotek.

processer tog också fart efter 1945. Från slutet av 1950-talet växte det fram sociala rörelser där svenskar bedrev solidaritetsarbete med folkgrupper som kämpade för nationellt självbestämmande på andra kontinenter, och starka sociala rörelser bekämpade den rasistiska apartheidpolitiken i Sydafrika. Solidaritetsarbetet kulminerade i det sena 1960-talets vänsterradikala och antiimperialistiska protester, men hade alltså en äldre historia än så.⁶ Hemma i Sverige började nationella minoriteter, bland annat de svenska romerna, driva en allt synligare politisk kamp för att få slut på den diskriminering de länge fått utstå, och de utmanade därmed den ibland tämligen självgodas bild av Sverige som ett land utan etnisk och raslig diskriminering som börjat växa fram.⁷ Vid samma tid skapades det svenska biståndet som ett nytt politikområde, vilket gav Sverige en ny roll i världen under avkolonialiseringens mest dramatiska tid.⁸

Det svenska samhälle där 1930-talets rasforskning bedrevs var helt enkelt inte längre samma samhälle under 1970-talet. Att förändringarna påverkade rasforskningens innehåll och förutsättningar är ett rimligt antagande, och hur rasforskningen påverkades är en avgörande fråga i den här boken.

Rasforskning, rasbiologi, fysisk antropologi och rashygien

Boken handlar med andra ord om mycket, men det är också mycket boken inte handlar om. "Ras" är vad vetenskaps- och teknikforskaren Sheila Jasanoff kallar för ett samproducerat begrepp. Våra föreställningar om det skapas därmed inte av en enda sorts aktör. Tvärtom har idéer och antaganden om människoraser vuxit fram historiskt i samverkan mellan vetenskapliga forskare, politiker, filmregissörer, tidningsskribenter och andra journalister, tecknare och läroboksförfattare – för att bara nämna några. Och det är inte nödvändigtvis alltid de vetenskapligt verksamma aktörerna som har haft störst inflytande över de föreställningar som florerar i samhället, även om det är de som står i fokus för just den här boken.⁹

Den allra största delen av rasbegreppets samproduktion från 1930-talet och framåt behandlas inte i den här boken, som alltså inte är en undersökning av rasbegreppets ställning och innehåll i allmänhet. Även om mycket återstår att göra har flera forskare redan ägnat sig åt andra aspekter av samproduktionen än de vetenskapliga. Här ska bara några exempel nämnas. Luis Ajagán-Lester, Lena Olsson och Lina Spjut har visat hur svenska läroböcker i geografi spred påståenden om människoraser och deras påstådda egenskaper under 1900-talet, också en tid efter andra världskrigets slut.¹⁰ Starkt stereotypa framställningar av svarta människor och judar som

underlägsna eller avvikande raser var vanliga i den svenska filmproduktionen under 1920-talet, vilket framgår av historikern och filmvetaren Tommy Gustafssons studier.¹¹ Liknande stereotyper om exempelvis romer, resande och judar förekom också i skönlitteratur under första halvan av 1900-talet.¹² Mellankrigstidens nöjes- och musikjournalistik om jazz kopplade ofta samman den nya musiken med föreställningar om svarta människor som primitiva, och när artister som Josephine Baker besökte Sverige förmedlade massmedia rasistiska uppfattningar.¹³ Historikern Emma Severinsson har visat att föreställningar om svensk eller "nordisk" ras påverkade de kvinnliga skönhetsideal som den svenska veckopressen innehöll under mellankrigstiden.¹⁴ Skämtteckningar som porträtterade judar som en avvikande ras var, som historikern Lars M Andersson visat, vanliga fram till och med 1930-talet.¹⁵ Idéhistorikern Britas Benjamin Eriksson har visat att idéer om att den "nordiska rasen" måste bevaras intakt fanns inom delar av det tidiga 1900-talets släktforskarorganisationer.¹⁶ Och enligt rasismforskaren Tobias Hübinettes studier användes rasbegreppet ganska intensivt i de tidningsdebatter som fördes om adoption, diskriminering och minoritetsfrågor under 1950-, 1960- och 1970-talen.¹⁷

Av alla mänskliga verksamheter som bidragit till att samproducera föreställningar om människoraser fokuserar jag i denna bok bara på en enda, men en nog så viktig: den vetenskapliga. Faktum är att jag inte ens är heltäckande i det avseendet. Boken är inte en studie av hur vetenskapssamhället i allmänhet har använt eller spridit föreställningar om ras, utan om de forskare som själva aktivt forskade om påstådda människoraser. Det är alltså den svenska rasforskningens historia som undersöks, inte de svenska rasidéerna eller den svenska rasdiskursen i allmänhet.

Med rasforskning menar jag sådana kunskapsproducerande praktiker som syftar till att dela in mänskligheten i biologiskt avgränsade grupper och som beskriver dessa med ordet "ras" eller som syftar till att genom vetenskapliga metoder kritiskt granska eller revidera rasindelningar som tidigare forskare har gjort, samt tilldelas status som vetenskap av det omgivande samhället eller gör anspråk på sådan status.¹⁸ Definitionen innebär två viktiga vägval. För det första bygger den på att kunskapen som produceras är rasifierande, det vill säga kategoriserar mänskligheten i mer eller mindre tydliga biologiska grupper med egenskaper som överförs från generation till generation genom genetiskt arv, och där grupperna benämns som raser (mer finns förstås att säga om rasifieringsbegreppet och det kommer jag att göra längre fram i detta kapitel). För det andra innebär

definitionen att jag vänder mig emot den beskrivning av rasforskningen som en "pseudovetenskap" eller liknande som är vanligt förekommande i journalistiska, populärhistoriska och även vissa vetenskapliga sammanhang.¹⁹ Jag delar idéhistorikern Hertha Hansons uppfattning att det är ett rimligt val att helt enkelt se vetenskap som "det som i sin tid och i sin miljö uppfattas som sådant".²⁰ I den meningen var rasforskning i Sverige en vetenskap åtminstone från 1800-talets mitt och fram till 1900-talets mitt, eftersom den hade en sådan status i samhället.²¹ Huruvida den fortsatte att ha det också därefter är en av de saker jag ska undersöka. Vetenskap är dock inte en företeelse som alltid har betraktats på samma sätt oberoende av tid och sammanhang. Som jag också kommer att utveckla längre fram måste vetenskapen förstås som ett fält vars gränser och innehåll är föremål för förändring och konflikter.

Definitionen innebär också att jag inte sätter likhetstecken mellan "rasforskning" och "rasbiologi", vilket är en terminologisk sammanblandning som förekommer ibland. Det är förstaeligt eftersom båda orden innehåller prefixet "ras-", men likväl olyckligt. Jag menar, i likhet med historikern Björn Furuhausen, att det är viktigt att hålla isär termerna och att begreppet rasbiologi behöver specificeras närmare än vad som ofta gjorts.²² När jag skriver om rasbiologi avser jag den verksamhet som bedrevs vid Rasbiologiska institutet i Uppsala, den enda institution i Sverige som benämnt sig själv just med ordet "rasbiologi". Rasbiologin var bara en del av den svenska rasforskningen, och som jag kommer att visa bedrevs rasforskning också av aktörer verksamma i andra miljöer än Rasbiologiska institutet, till exempel inom ämnet "fysisk antropologi" vid Uppsala universitet.

Fysisk antropologi är – för att göra diskussionen ännu mer komplicerad – också ett begrepp vars användning måste preciseras. I sin bredaste betydelse syftar begreppet på studier av mänsklighetens variation när det gäller yttre utseendedrag och anatomiska egenskaper, som kroppslängd, kroppsmått, hudfärg, ögonfärg, och så vidare. Under det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet kom många forskare att använda termen närmast som en synonym till rasforskning, då mätningarna av dessa och liknande egenskaper ytterst syftade till att möjliggöra rasindelningar. På så sätt kunde forskare som disciplinmässigt hörde till olika ämnen, till exempel anatomi, hävda att de sysslade med fysisk antropologi. Föga förvånande hette också den lärobok som det tidiga 1900-talets rasforskare ofta utgick från *Lehrbuch der Anthropologie*, skriven av schweizaren Rudolf Martin (1864–1925) och utgiven första gången 1914. Där avsåg ordet antropologi alltså läran om

människan som fysisk varelse, möjlig att mäta och kategorisera.²³ Därefter har termen tagit delvis olika utvecklingsvägar i olika länder. Särskilt i den anglosaxiska världen kom den fysiska antropologin att institutionaliseras, genom tidskrifter och universitetsprofessurer med "physical anthropology" som titel.²⁴ I Sverige var denna utveckling svagare, och idéhistorikern Olof Ljungström har hävdats att den fysiska antropologin inte kom att institutionaliseras som ett självständigt ämne här.²⁵ Det är korrekt i stora drag men med ett viktigt undantag. Bertil Lundman (1889–1993), som är en av huvudaktörerna i denna bok, var från 1947 docent i fysisk antropologi vid Uppsala universitet och undervisade studenter i ett ämne med just denna titel. När jag skriver om fysisk antropologi avser jag endast den fysiska antropologin som universitetsämne (närmare bestämt Lundmans verksamhet vid Uppsala universitet), och jag använder alltså inte termen i dess bredare historiska betydelse. Däremot använde en del av de forskare jag undersöker stundtals termen på detta bredare sätt i sina publikationer och i sin korrespondens, och jag kommer då att särskilt uppmärksamma det.

Ytterligare en term som måste diskuteras är "rashygien". Den diskussionen kan lämpligen ta sin utgångspunkt vid Rasbiologiska institutet. All forskning som bedrevs vid institutet var nämligen inte rasforskning enligt den definition jag arbetar med. Inom ämnet rasbiologi rymdes redan från början en rad vetenskapliga frågor. En del av dessa handlade explicit om människoraser. Andra handlade om sjukdomars ärftlighet, något som vi forskar om än idag och där den kunskap som produceras inte behöver vara rasifierande. Ytterligare andra handlade om det som i Sverige kallades för rashygien eller, med en mer internationellt gångbar term, eugenik. Eugeniken gick ut på att skapa metoder för att minska antalet icke önskvärda arvsanlag i befolkningen och öka antalet önskvärda. Ibland kopplades eugeniska, medicinsk-genetiska och rasvetenskapliga föreställningar samman. Men trots kopplingarna var, som historikern Alison Bashford betonat, rasforskning och rashygien eller eugenik olika saker och vi bör inte förutsätta att relationen mellan dem alltid såg ut på ett visst sätt utan i stället undersöka detta empiriskt.²⁶

Mycket forskarmöda har ägnats åt att utreda eugenikens framväxt runt sekelskiftet 1900 och dess påverkan på socialpolitiska program i Sverige, Europa och Nordamerika. Eugenikens uppsving vid denna tid hängde samman med flera olika saker, bland annat återupptäckten av Mendels ärftlighetslagar, vilket skapade stora och förhastade förhoppningar om att det skulle gå att kartlägga och i förlängningen avskaffa arvsanlag som

orsakade fysiska och psykiska sjukdomar och funktionshinder. Dessutom erbjöd eugenikerna enkla lösningar på en rad sociala problem som förknippades med industrialiseringen, urbaniseringen och moderniseringen vid 1800-talets slut. Fattigdom, alkoholism och brottslighet berodde, påstod många eugeniker, på dåliga arvsanlag och kunde därmed lösas genom att bärare av dessa arvsanlag förhindrades att fortplanta sig.²⁷ De omfattande och hårt kritiserade steriliseringslagar som infördes med start i USA vid 1900-talets början och under mellankrigstiden även i Sverige, Norge och Danmark motiverades till stor del med eugeniska argument.²⁸ Sveriges steriliseringslagar, från 1934 respektive 1941, kom ibland även att användas mot det svenska resandefolket, som kunde beskrivas på ett rasifierande sätt i de dokument som låg till grund för steriliseringsbesluten.²⁹

Mot bakgrund av den stora uppmärksamhet som steriliseringarna och eugeniken har rönt, är det viktigt att klargöra att den här boken inte handlar om den delen av Sveriges historia. Rasbiologiska institutet var förvisso en av många aktörer som formade de eugeniska politiska initiativen i Sverige, och flera andra av de aktörer som undersöks i boken yttrade sig ibland i eugeniska frågor. Men de eugeniska idéer de formulerade, försvarade eller för den delen kritiserade, ligger utanför undersökningens ram. Boken handlar inte om rashygienens historia, utan om rasforskningens – låt vara att dessa företeelser ibland stod i nära förbindelse med varandra.

Teoretiska verktyg

”Ras” har inte alltid varit ett lika kontroversiellt ord som det är idag, och är inte heller idag lika kontroversiellt överallt. I 2000-talets USA ingår rasbegreppet i den etablerade politiska vokabulären, vilket inte innebär att det betyder samma sak som det gjorde i det tidiga 1900-talets svenska samhälle.

I vår egen tids Sverige är situationen annorlunda. Här är ordet ras synnerligen politiskt laddat, och det är idag helt bortplockat ur myndighetstexter och lagar.³⁰ Svensk diskrimineringslagstiftning medger inte ens att en människa kan diskrimineras på grund av sin ”ras”. I stället talar diskrimineringslagen om ”etnisk tillhörighet”, dit ”hudfärg eller annat liknande förhållande” ska räknas.³¹ Det är ett belysande exempel på ett politiskt försök att till nästan varje pris undvika rasbegreppet. Etnicitet är egentligen en term som började användas ordentligt under 1960-talet, som ett sätt att beskriva kulturella skillnader och inte egenskaper som hudfärg.³² I dagens

lagstiftning har politikerna, ironiskt nog, gett etnicitetsbegreppet en innebörd som omfattar också rent biologiska egenskaper, vilket begreppet alltså från början var tänkt att undvika.

Rastermen har därmed under de senaste hundra åren genomgått en mycket betydelsefull förvandling i Sverige, från så gott som allmänt accepterad till så gott som fullständigt förkastad. För att förstå varför behöver vi historievetenskapliga undersökningar som den studie jag här presenterar. Varje sådan undersökning måste börja med ett klargörande av hur jag själv ser på ordet ras mer teoretiskt, och på hur jag kommer att använda mig av de närliggande begreppen rasifiering och rasism.

Ras och rasifiering

När jag skriver om ras syftar jag inte på något som har en objektiv existens utanför den diskurs som vi människor skapar genom vårt eget talande, skrivande och handlande. Visst har människor olika hudfärg, liksom vi har olika längd, ögonfärg och dna inne i våra kromosomer. Men ras uppstår inte automatiskt ur dessa skillnader. Ras är en föreställd kategori som används för att dela in mänskligheten i grupper och tillskriva dessa grupper olika egenskaper. Det är vi människor själva som, i de historiskt specifika samhällen och maktordningar vi lever i, har valt ut vissa egenskaper och lagt dem till grund för att dela in mänskligheten på detta sätt.

Ras kan därför förstås som en *kategori* som strukturerar vårt sätt att uppfatta oss själva och våra medmänniskor på. Men ras kan även förstås som en *relation* och som en *process*, eftersom rasföreställningar möjliggör att vi utövar makt mot varandra på andra sätt än om vi och våra samhällen använt andra kategorier, och eftersom rasföreställningar inte uppstår av sig själva och inte alltid har samma innehåll.³³

Om och hur vi uppfinner, brukar och reproducerar denna kategori påverkar vilka bland oss som styr och vilka som blir styrda, vilka som har och inte har, och i extrema fall vilka som får leva och vilka som inte får det. Men eftersom ras är en historiskt skapad kategori är den också möjlig att förändra och utmana, och vill vi göra det är historievetenskapen ett viktigt verktyg. Vad ras historiskt har varit är inte alltid samma sak som vad ras är idag, men vi måste förstå hur ras har konstruerats i det förflutna om vi vill förstå hur ras konstrueras i vår egen tid, påpekar med rätta historikern Michelle Brattain.³⁴

Det är detta skapande, denna process, som termen "rasifiering" syftar på. Nu är rasifiering inte heller ett alldeles lätt begrepp att använda, för

också det har definierats på olika sätt av olika forskare. Den vetenskapliga diskussionen kretsar runt tre frågor. Vilka påstådda egenskaper hos mänskliga grupper omfattar en rasifieringsprocess? Måste ordet "ras" användas aktivt för att vi ska säga att rasifiering sker? Och kan alla grupper rasifieras? Frågorna rör vid ett mer generellt vetenskapligt problem. Ju bredare vi gör en definition, desto fler företeelser fångar den in men blir samtidigt mindre specifik och mister därför en del av sitt förklaringsvärde. Ju snävare vi gör definitionen, desto mer specifikt och precist kan den användas, men den kan därmed inte heller användas för att beskriva lika många fenomen.

Vissa forskare använder en bred definition, där rasifiering omfattar kategoriseringar som baseras både på biologiska egenskaper och kulturella eller till och med religiösa identiteter.³⁵ En sådan definition kan, menar jag, vara förställic om man vill kartlägga ojämlikheter i dagens samhälle, där diskriminering och orättvisor onekligen drabbar också människor som särskiljs utifrån kulturella och religiösa stereotyper. Men den är för bred för att vara användbar i en undersökning av mitt slag.

Den definition jag använder utgår därför från rasismforskaren Robert Miles, som skiljer mellan "etnifiering" och "rasifiering". Etnifiering syftar på processer där människor kategoriseras utifrån sociokulturella egenskaper, medan rasifiering avser processer där mening tillskrivs biologiska egenskaper. På grundval av dessa kategoriseras mänskligheten i grupper som reproducerar sig själva.³⁶ Kategoriseringarna är, som informationsvetaren Geoffrey Bowker och sociologen Susan Leigh Star understryker, sällan sammanhängande eller fria från motsägelser, men rasifieringsprocesser har en seg motståndskraft mot de anomalier de alltid ger upphov till.³⁷

Miles definition ger inga klara besked om huruvida ordet "ras" måste förekomma för att en kategorisering ska kunna kallas för rasifierande. Också här finns skilda uppfattningar. Vissa forskare menar att ordet bör vara ett kriterium för att det inte ska gå inflation i termen och eftersom ordet ras innehåller en laddning som få andra ord kommer i närheten av.³⁸ Andra menar, med Anders Langes ord, att det viktiga för forskaren är att kartlägga förekomsten av en "begreppslig (tankemässig) motsvarighet till 'ras'", medan det är mindre viktigt exakt vilket ord som används av de historiska aktörerna.³⁹

Jag ser poänger med båda synsätten. Fäster vi för stor vikt vid förekomsten av ett visst språkligt uttryck riskerar vi att missa sådana vetenskapliga påståenden som gör indelningar av mänskligheten där ordet "ras" visserligen inte förekommer men som mer eller mindre bygger på liknande

idéer. Ändå väljer jag som sagt i den här boken att endast inkludera sådan forskning som uttryckligen använder sig av rastermen i min definition av begreppet rasforskning. Jag gör det för att kunna fånga en speciell och specifik period i den vetenskapliga forskningen om människans biologiska variation, då "ras" sågs som ett legitimt uttryck att beskriva denna med. Det innebär inte att det inte har funnits eller kan finnas vetenskapliga föreställningar som påminner om eller har kopplingar till det historiska rasbegreppet också i sådan forskning som producerats efter att rastermen började överges, till exempel i vår egen tids populationsgenetiska forskning. Frågan om huruvida det gör det och hur kopplingarna i så fall ser ut kan den här boken inte göra anspråk på att besvara men jag kommer att tentativt anknyta till frågeställningen i avslutningskapitlet.

Den sista frågan handlar om vilka grupper som rasifieringsprocesser omfattar. Det finns ibland en tendens att endast använda termen "rasifierad" om minoritetsgrupper, eller om grupper som drabbas av diskriminering på grund av rasism.⁴⁰ Min utgångspunkt är annorlunda. Också vitheten är historiskt skapad, och det finns skäl att med genusvetaren Pia Laskars ord undvika att betrakta vithet som en "monolitisk kategori".⁴¹ Vilka grupper som ska räknas som vita har inte heller alltid varit givet. Under 1800-talet fanns det till exempel amerikanska invandringsmotståndare som argumenterade för att irländare inte borde räknas som en del av USA:s vita befolkning. Idag ses ättlingar till de irländska migranterna på ett självklart sätt som vita, vilket delvis beror på att deras förfäder under 1800-talet kämpade hårt för att uppnå "vit" status.⁴²

Jag reserverar därför inte rasifieringstermen för någon specifik grupp. För vissa grupper i samhället innebär rasifieringen makt, status och resurser. Vilka grupper som tilldelas dessa privilegier är ett resultat av hur den historiska rasifieringen har sett ut, något som kan och bör undersökas empiriskt.

Rasism och antirasism

I inledningen till sin biografi om Herman Lundborg (1868–1943), Rasbiologiska institutets första chef, skriver journalisten Maja Hagerman apropå Lundborgs vetenskapliga verksamhet: "Det handlar om rasism."⁴³ Därmed sätter hon fingret på en central fråga. I vilken mån har den svenska rasforskningen varit rasistisk och legitimerat rasistiska strukturer i samhället? Det är denna fråga som har motiverat mycket av intresset för den tidiga svenska rasbiologins historia. På något sätt måste också jag, som undersöker en senare tid, ta mig an den.

Därför måste också begreppet "rasism" definieras. Utan en definition vet vi ju inte när vi har hittat ett exempel på rasism och när vi inte har gjort det. Men om det var svårt att definiera rasifiering blir det knappast lättare med rasism. I grund och botten är det generella vetenskapliga problemet dock det samma. Ska vi välja en bredare eller snävare definition? Forskningen, liksom vår tids politiska debatter, innehåller båda positionerna, eller rättare sagt ett spektrum där det går att inta olika positioner någonstans mellan två poler.

Väljer vi den ena, den "breda" polen, skulle vi kunna hamna ungefär på samma plats som Hanna Wikström, forskare i socialt arbete. Hon har i sin eminenta introduktionsbok om etnicitetsbegreppet definierat rasism som "all uppdelning av människor baserat på ursprung, fysiska drag (till exempel hudfärg), språkanvändning och/eller kultur".⁴⁴ En sådan definition skulle innebära att all rasforskning, oavsett vad den påstår om mänskligheten, automatiskt blir rasism. Ja, nästan all kategorisering av mänskligheten, oavsett syfte och sammanhang, blir rasism. Det är en för bred definition för att jag ska kunna använda mig av den i den här boken, där jag måste kunna göra skillnad mellan olika rasforskares verksamhet. Alla deras påståenden kan inte ha varit lika rasistiska, åtminstone bör jag inte utgå från det redan innan undersökningen startat.

Väljer vi den andra, den "snäva" polen, hamnar vi i stället i närheten av historiken George M Fredrickson. I hans inflytelserika bok om rasismens historia skriver han att det är först när påstådda skillnader mellan människor betraktas som essentiella, ärftliga och oföränderliga som vi kan prata om rasism. Rasismen innebär också skapandet av en hierarki mellan raser, en värderande rasordning.⁴⁵ Definitionen har fördelen att det blir lättare att göra skillnad mellan rasforskare som gjort rasistiska uttalanden och de som inte gjort det. Men samtidigt blir definitionen lite väl snäv, och en rad företeelser som med skäl kan kallas rasistiska hamnar utanför. För måste egenskaper verkligen ses som "oföränderliga" för att något ska vara rasism? 1800-talets europeiska kolonialism byggde ofta på uppfattningen att vita européer skulle "uppföstra" eller "höja" svarta och i européernas ögon "primitiva" befolkningar till en högre kulturell nivå. De sågs med andra ord som underlägsna och utsattes för ett rasbaserat förtryck, men deras egenskaper sågs faktiskt inte alltid som oföränderliga.⁴⁶ Var inte denna kolonialism ett uttryck för rasism? Den norska staten finansierade vid sekelskiftet 1900 ett nät av anstalter och slutna läger där norska resandefamiljer skulle "lära sig" att bli bofasta. De resande beskrevs ibland som en ras och utsattes

för övergrepp som fortfarande innebär ett sår i det norska samhället, men övergreppen byggde på idén att gruppens egenskaper inte var oföränderliga.⁴⁷ Ska vi inte kunna kalla detta för rasism?

Jag behöver med andra ord en definition som befinner sig någonstans mellan polerna. Än en gång utgår jag från Robert Miles, som argumenterar för att rasifiering och rasism inte är samma saker men att rasism förutsätter rasifiering. Rasism innebär då mer specifikt uttalanden, idéer och diskurser där rasifierade grupper tillskrivs tydligt negativa egenskaper och/eller beskrivs som någon form av hot. Dessa påståenden kan i slutändan motivera eller legitimera diskriminerande åtgärder mot de utpekade grupperna.⁴⁸

Det är inte en perfekt definition. Den kan till exempel inte användas för att beskriva strukturell rasism, alltså hur rasismen genomsyrar ett samhälles sociala relationer och institutioner.⁴⁹ Men det behövs inte heller för just den undersökning jag genomför i den här boken. Här är det just idéer och vetenskapliga uttalanden som står i centrum, och då fungerar Miles definition som ett bra eller åtminstone tillräckligt bra verktyg.

Definitionen gör en tydlig skillnad mellan rasism och rasifiering, och det är viktigt för tolkningen av de svenska rasforskarnas positioner under den period jag undersöker. Det kommer nämligen visa sig att det fanns rasforskare som tydligt gav uttryck för rasistiska idéer enligt den definition som jag nyss diskuterat. Men jag kommer också ge exempel på rasforskare som i några situationer tydligt argumenterade emot uppfattningar om att vissa raser skulle vara "underlägsna" eller innebära ett hot, och som fördömde förföljelser och diskriminerande lagstiftning. Det faktum att dessa forskare deltog i en rasifierande vetenskaplig praktik innebar alltså inte nödvändigtvis (och inte alltid) att de också agerade rasistiskt. Även uttalanden med antirasistiska intentioner kan, som sociologen Avtar Brah påpekar, ibland ha mer eller mindre rasifierande effekter.⁵⁰

Om rasifierande texter inte nödvändigtvis är rasistiska, innebär det att rasforskare till och med kan agera antirasistiskt? Jag vill, med inspiration från statsvetaren Jan Jämte, hålla möjligheten öppen för sådana exempel. Jämte definierar antirasism som något som innebär en "medvetenhet, förståelse och ett erkännande av problem med rasism", ett "aktivt ställningstagande mot rasism" samt ett konkret agerande "i syfte att lösa problem med rasism genom att förändra samhället och/eller andra människors sätt att tänka och agera".⁵¹ Till denna definition vill jag lägga till att frågan om antirasism också bör analyseras utifrån det specifika sammanhang de

historiska aktörerna befunnit sig i. Att argumentera mot diskriminerande lagstiftning riktad mot judar under 1930-talet eller att medverka till att rädda judar undan Förintelsen bör ses som en antirasistisk handling i sin historiska kontext, även om personen som agerade på detta vis kanske också gav uttryck för fördomsfulla stereotyper om judar som grupp, något som idag på goda grunder skulle ses som rasistiskt.

Här är gränsdragningarna givetvis inte lätta att göra. Poängen är att vi inte bör se vare sig rasism eller antirasism som enhetliga eller oföränderliga företeelser, utan som komplexa fenomen som alltid måste studeras utifrån de sammanhang och miljöer som historiens människor befann sig i.

Vetenskapens gränsdragningar, nätverk och maktfyllda möten

Jag nämnde tidigare att jag ser vetenskapen som ett fält. Fältnamnet för med sig två teoretiska konsekvenser som har betydelse för vart jag kommer att rikta mitt sökarpå i boken.

För det första är ett fält alltid avgränsat. Det som sker inne på fältet räknas som vetenskap medan de påståenden om världen som görs utanför fältet inte räknas som vetenskap. Vilka kunskapsproducerande praktiker som lyckas ta sig in på vetenskapens fält är inte givet från början. Frenologin, alltså läran om hur man avläser en människas personlighet genom att studera kranietets form, kämpade hårt för att räknas som en riktig vetenskap vid 1800-talets mitt utan att lyckas. Forskare som vid samma tid utarbetade metoder för att göra raskategoriseringar genom att också studera just kranietets form, lyckades och fick vetenskaplig status.⁵² Exemplet visar att vetenskapens historia är en historia om det som sociologen Thomas Gieryn kallar för gränsdragningsarbete, där aktörer kämpar med varandra om makten att dra upp gränser mellan vetenskap och icke-vetenskap, och om att få tillträde till det vetenskapliga fältet och räknas som legitima, ”riktiga” vetenskapsproducenter.⁵³

Så väljer jag att se också den svenska rasforskningen. I boken undersöker jag flera olika aktörer, några inom och några utanför Rasbiologiska institutet, några med stark och några med svag akademisk förankring. De bekämpade stundtals varandras idéer och forskningsprojekt. Jag ser dessa konflikter inte bara som strider om vetenskapens innehåll utan också om rasforskningens gränser. Forskarna argumenterade nämligen inte bara emot varandra i sakfrågor. De försökte i vissa fall bekämpa varandras akademiska karriärer och utmåla sina motståndare som ovetenskapliga i offentligheten. Konflikterna har, särskilt när det gäller tjänste-

tillsättningar, avsatt ett värdefullt källmaterial. I sakkunnigutlåtanden och liknande dokument tvingades aktörerna nämligen formulera vad de ansåg utmärkte god och riktig rasforskning och vad som inte gjorde det. Sådana konflikter ger därför historikern ovanligt tydliga inblickar i vetenskapliga gränsdragningsprocesser.⁵⁴

För det andra är en viktig resurs i de strider som utkämpas på vetenskapens fält de nätverk som forskare med varierande framgång bygger upp. Ett nätverk är en informell relation mellan flera olika aktörer som är varaktig över tid och där aktörerna genom tjänster och gentjänster, sociala kontakter och korrespondens förmedlar information till varandra, kanaliserar kulturellt kapital och bestämmer vilka som släpps in respektive inte släpps in i nätverket och de delar av det vetenskapliga fältet som nätverket dominerar.⁵⁵ Att nätverksarbete spelar en stor roll för vetenskapliga discipliners framväxt är idag allmänt erkänt, vilket sätter fingret på en obekväm motsägelse inom vetenskapssamhället. Den akademiska världens maktresurser borde, enligt handboken, uteslutande fördelas på grundval av meriter och inte alls påverkas av tillhörigheten till inflytelserika nätverk. Men som idéhistorikern Sven Widmalm formulerar det: "Den akademiska vetenskapens normsystem utesluter nätverksberoenden; historiska kartläggningar påvisar samtidigt deras obönhörliga realitet."⁵⁶

Vi vet att nätverksarbete spelade en betydelsefull roll inom den äldre rasforskningen. När den institutionaliserades under det sena 1800-talet förekom omfattande transnationella kontakter mellan rasforskare särskilt i Väst- och Centraleuropa, och Sverige ingick i en nätverksnod som utgick från Tyskland och som hade starka kopplingar till de nordiska länderna men även till Lettland.⁵⁷ Under Rasbiologiska institutets första tid på 1920-talet byggde Herman Lundborg upp ett omfattande internationellt kontaktnät, delvis med ryska och senare sovjetiska antropologer men framför allt med tyska och nazistiska forskare.⁵⁸ Men vilka nätverk byggdes upp efter 1930-talets mitt? Och hur mobiliserades nätverken i striderna om rasforskningens gränser? Det är ytterligare en fråga som boken kommer att belysa.

Vetenskapen är dock inte bara ett fält utan också en praktik. Forskare gör saker med och mot sina undersökningsobjekt, i det här fallet människor. Dessa möten präglas alltid av någon form av maktrelation, ibland mer jämlik och ibland synnerligen ojämlik. Det möte som Linnea Axelsson beskrev i sin dikt är ett exempel på det senare. Flera delar av diktens beskrivning av mötet mellan svenska rasforskare och den samiska befolkningen

bekräftas också av historiska studier, åtminstone när det gäller 1910- och 1920-talen. Samiska skolbarn utsattes för mätningar utan att vare sig de själva eller deras föräldrar fick ge sitt samtycke. Vuxna samer och andra invånare i norra Sverige mättes och fotograferades, och det förekom att familjer erbjöds ett exemplar av fotografierna om de medverkade och att de utsända rasforskarna erbjöd dem läkarundersökningar. Påtryckningarna, som även förekom vid norska rasforskares undersökningar av samer i Nordnorge vid samma tid, kan beskrivas som välvilliga men var likväl påtryckningar.⁵⁹

Rasforskarna samarbetade också med lokalsamhällets auktoriteter, som folkskollärare och präster, för att övertala människor att medverka.⁶⁰ När det var fångar eller andra intagna på anstalter och sjukvårdsinrättningar som undersöktes var maktrelationen givetvis ännu mer ojämlik. En stor del av Rasbiologiska institutets mätningar under 1920-talet genomfördes dessutom på svenska värnpliktiga. Här är det inte helt klarlagt vilken möjlighet soldaterna hade att vägra medverkan, men att den maktrelation som uppstod när officerarna kallade unga värnpliktiga till rasvetenskapliga undersökningar var ojämlik står helt klart.⁶¹ Men hur såg relationerna mellan rasforskare och de människor som de undersökte ut från 1930-talet och framåt? Det vet vi betydligt mindre om, och därför ska jag ge utrymme också till den frågan i boken.

Vetenskaps- och kunskapshistoria: dubbla inspirationskällor

Mycket i min undersökning kan beskrivas som traditionell vetenskapshistoria, med fokus på vilka forskare som deltog, hur de bedrev sin forskning, vilka idéer de baserade forskningen på och vilka idéer som blev resultatet av deras studier. Många av mina resultat diskuteras också i relation till de värdefulla vetenskapshistoriska undersökningar som tidigare forskare har bedrivit både i Sverige och andra länder.

Men min undersökning hade inte sett ut som den gör om jag inte också hade inspirerats av en delvis annorlunda forskningstradition, nämligen den kunskapshistoriska miljö som vuxit fram under de senaste åren och som idag har etablerats till exempel vid Lunds universitet, där jag själv har haft glädjen att få delta.⁶² Det har visserligen ställts berättigade frågor om exakt hur nya de kunskapshistoriska perspektiven egentligen är i förhållande till äldre forskning.⁶³ Jag har inte för avsikt att ta ställning till den frågan. Däremot vill jag på ett mer blygsamt sätt diskutera hur jag själv har påverkats av de teoretiska perspektiv som förekommer i den kunskapshistoriska miljön. De har nämligen varit viktiga för vissa delar av den här

bokens frågeställningar och de har fått mig att uppmärksamma företeelser som jag annars inte skulle ha fokuserat på.

Vetenskapen är, som jag skrivit tidigare, ett fält som kunskap produceras på. Men kunskap produceras också på en rad andra fält, och just vetenskapen har inte alltid varit det viktigaste. Påståenden som gör anspråk på att betraktas som auktoritativ och sann kunskap, *kunskapsanspråk* som historikern David Larsson Heidenblad uttrycker det, produceras av en rad olika *kunskapsaktörer* och kan dessutom röra sig mellan olika fält.⁶⁴ En kunskapsaktör kan själv producera kunskap, vilket de rasforskare jag undersöker gjorde, men en kunskapsaktör kan också arbeta med att sprida och förmedla kunskap som andra producerat.⁶⁵ Några sådana kunskapsaktörer kommer vi att få möta i kapitel åtta, där jag studerar flera fall då rasforskningens resultat diskuterades i tidningarnas spalter under 1960- och 1970-talen.

I mitt fall innebär den kunskapshistoriska inspirationen att jag ägnar ett särskilt intresse åt vad som hände när rasforskningens kunskapsanspråk rörde sig utanför akademins väggar. Spreds de överhuvudtaget, blev de alls uppmärksammade? Vilka började cirkulera, alltså användas på ett bredare sätt i politisk eller samhällsdebatt, och i så fall när? Vilka föll platt till marken? Accepterades de, eller väckte de konflikt och debatt? Ändrade de innehåll på vägen?⁶⁶ Särskilt i kapitel sju och åtta kommer jag att ägna särskild uppmärksamhet åt ett antal kunskapsaktörer inom och utanför universitetsvärlden som var viktiga för att sprida, debattera och diskutera den vetenskapliga rasforskningens påståenden i offentligheten, både i Sverige och internationellt.

Kunskapsanspråk är alltså något som med historikern James A Secords ord rör på sig, och själva rörelsen har potential att förändra kunskapsanspråken.⁶⁷ När vetenskapliga kunskapsanspråk ska "översättas" till populärvetenskap kan innehållet förändras för att det alls ska kunna kommuniceras med en bredare publik. De debatter en vetenskaplig bok orsakar på dagstidningarnas kultursidor når dessutom betydligt fler läsare än antalet som egentligen tagit sig igenom det vetenskapliga verket i fråga, och i debatterna synliggörs inte bara bokens egna kunskapsanspråk utan också rivaliserande kunskapsanspråk.⁶⁸ Den som vill veta något om den svenska rasforskningens ställning, räckvidd och genomslag gör därför klokt i att närma sig också dessa kunskapsarenor, för att låna ett uttryck från historikern Johan Östling.⁶⁹

När böcker översätts från ett språk till ett annat, eller när en bok ges ut i nya upplagor över lång tid, kan kunskapsanspråk tas bort, läggas till

eller anpassas till nya tider och förändrade situationer.⁷⁰ Dessutom är den publik som läser om vetenskapens resultat inte alltid bara en passiv mottagare av kunskap, och kunskapshistoria kan vara en god inspiration till att studera mötet mellan akademiska och icke-akademiska kunskapsaktörer.⁷¹ Publiken eller allmänheten kan uppmuntra eller protestera, väcka debatt eller vända sig direkt till forskare med frågor, uppmaningar och kritik.⁷² Också dessa interaktioner, i den mån de har avsatt ett källmaterial som är möjligt att studera, är en del av den svenska rasforskningens historia i bredare mening och som jag avser att uppmärksamma.

Ett motsägelsefullt forskningsläge

Vetenskapliga studier av rasforskningens historia har främst fokuserat på tiden före andra världskriget. Det gäller både svenska och internationella arbeten. Det finns alltså en kunskapslucka när det gäller perioden från 1930-talet och framåt. Men avsaknad av kunskap gör förstås inte en företeelse vetenskapligt intressant i sig. Den blir intressant först om en studie av företeelsen kan bidra till att lösa eller belysa mer generella vetenskapliga problem. Två sådana är särskilt viktiga när det gäller rasforskningens historia efter 1930-talets början.

Det första problemet handlar om rasforskningens relation till de omvälvande politiska och sociala förändringar som ägde rum från 1930-talet och framåt. Jag tänker till exempel på nazismens framväxt och rasföljelser, avslöjandet av Förintelsens oerhörda vidd vid krigsslutet, den globala avkolonialiseringen, 1960-talets amerikanska medborgarrättsrörelse och epokens internationella solidaritetsrörelser. Vad innebar dessa förändringar för rasforskningen? Förändrades den? Upphörde den helt? Ersattes den i så fall av något annat?

Det andra problemet handlar om den historiska rasforskningens relation till vår egen tid. Är rasforskning bara något som hände förr i tiden – för så pass länge sedan att vi tryggt kan fördöma den i vetenskap om att vi själva befinner oss långt ifrån den? Eller finns det trådar som går från det tidiga 1900-talets rasforskning och fram till vår egen tid? Också idag finns det ett stort och växande intresse för mänsklighetens biologiska och genetiska variation. Inom arkeologin tillämpas genetiska analyser av mänskliga kvarlevor, genetiker har kartlagt olika befolkningsgruppers arvs massa, medicinska forskare studerar olika läkemedels verkningar på skilda befolkningsgrupper, och det finns en rad släktforskningsföretag som erbjuder sina

kunder information om deras ”härkomst” genom en enkel dna-topsning. Vid 2000-talets början använder vi ytterst sällan rasbegreppet för att beskriva den variation som uppenbarligen fascinerar oss så, men berättigad kritik har riktats mot verksamheter av det här slaget för att de riskerar att reproducera (eller nyproducera) rasföreställningar utan att använda själva ordet ras.⁷³ Hur ska vi förhålla oss till detta, vetenskapligt, moraliskt och politiskt? I den här boken har jag inte som ambition att besvara de frågorna. Men jag delar Tobias Hübinettes uppfattning att om vi vill veta hur vår egen tids förhållningssätt till rasbegreppet vuxit fram behöver vi inte i första hand fler studier av äldre utan av modern rasforskning, det vill säga den som bedrivits från 1930-talet och framåt.⁷⁴

Andra världskrigets betydelse för rasforskningen

Inom den internationella forskningen görs vanligtvis två skilda tolkningar av rasvetenskapens öden efter 1930-talets mitt. Inom varje riktning finns det givetvis gott om nyanser, men sett till helhetsdragen skiljer sig tolkningarna tydligt åt.

Den första riktningen är också den äldsta. Två tydliga exempel är historikerna Nancy Stepan och Elazar Barkan, som 1982 respektive 1992 publicerade sina fortfarande läsvärda böcker om rasvetenskapens utveckling i Storbritannien och USA under mellankrigstiden. Stepan menar att det biologiska rasbegreppet blev vetenskapligt utdaterat ganska omgående under efterkrigstiden, och att det går att dra en tydlig gräns mellan rasforskningen före andra världskriget och efterkrigstidens humangenetiska vetenskap. Hon skriver om ”den gamla rasvetenskapens tillbakagång och framväxten av en ny genetisk vetenskap om mänsklig mångfald baserad på populationer i stället för ras”, även om hon betonar att utvecklingen inte gick lika smidigt överallt.⁷⁵

Barkan gör en liknande tolkning, vilket antyds redan av bokens titel: *The Retreat of Scientific Racism*. Barkan menar att den ofta djupt rasistiska rasforskningstradition som efter första världskriget var tämligen allmänt accepterad i Europa och Nordamerika, splittrades och polariserades under 1930-talet. På ena sidan fanns forskare som allierade sig med Nazityskland, på den andra forskare som kraftfullt reagerade mot nazismen. Här fanns brittiska ärftlighetsforskare med liberala eller socialistiska sympatier som Julian Huxley (1887–1975), J B S Haldane (1892–1964) och Lancelot Hogben (1895–1975), men också den tyske antropologen Franz Boas (1858–1942), som ursprungligen själv deltagit i traditionell

rasforskning men som lämnade Tyskland för USA och därefter spelade en stor roll för socialantropologins framväxt.⁷⁶ Avståndstagandet ledde enligt Barkan till att de började betrakta också själva rasbegreppet med skepsis. Efter andra världskriget var rasbegreppet diskrediterat inom vetenskapen, både eftersom det kopplades samman med nazismens förbrytelser och eftersom rasvetenskapen konsekvent misslyckats med att producera motsägelsefria rasindelningar.⁷⁷

Barkans bok har en tydlig svaghet, då han inte fullt ut skiljer mellan begreppen "rasforskning" och "vetenskaplig rasism". Men också bland forskare som gör tydligare terminologiska uppdelningar förekommer liknande tolkningar, särskilt i verk av översiktskaraktär. I sin bok om 1800- och 1900-talens europeiska rasism menar historikern Neil Macmaster till exempel att nazismens nederlag i andra världskriget innebar ett brott i det paradigm som rasforskningen tidigare utgjort, och att vetenskapliga teorier om biologisk ras avslöjades ("were exposed") som falska. Macmaster nämner särskilt hur det nybildade FN-organet Unesco 1950 lät kalla samman en expertpanel av forskare som fick utarbeta ett uttalande om rasfrågor där man rekommenderade att rasbegreppet borde undvikas i både politiska och vetenskapliga sammanhang.⁷⁸ George M Fredrickson lyfter också upp Unesco-uttalandet från detta år och argumenterar för att krigsslutet 1945 blev en brytpunkt både i rasismens och rasidéernas historia.⁷⁹

Den andra riktningen, som får sägas ha dominerat efter sekelskiftet 2000, problematiserar antagandet att andra världskriget skulle utgöra ett tydligt brott. Forskarna är eniga med Barkan om att nazismens framväxt drev på en polarisering inom de rasvetenskapliga forskarmiljöerna. Medan vissa forskare anammade nazismens syn på ras vände sig andra, och särskilt då den brittiska kretsen runt Huxley, Haldane och Hogben, mot nazismen.⁸⁰ Dessa forskare intog en mer försiktig hållning inte bara till möjligheten att dra skarpa gränser mellan människoraser utan även till eugenikens förmåga att radikalt förändra befolkningars arvs massa. Det innebar dock inte, som medicinhistorikern Paul Weindling har understrukit, att de förnekade eugenikens relevans i sig utan bara att de inte ansåg att det fanns tillräckligt vetenskapligt stöd för så långtgående åtgärder som nazisterna och deras sympatisörer ville genomföra.⁸¹

På samma sätt var det med synen på ras. Att progressiva, liberala och socialistiska ärftlighetsforskare vände sig mot nazismens idéer om ras innebar inte att de vände sig emot alla idéer om ras. En rad studier har tvärtom visat att de ofta hävdade att det verkligen fanns människoraser, och att

raserna förmodligen skilde sig åt både fysiskt och mentalt. Nazismen drog långtgående slutsatser om dessa påstådda skillnader, drog skarpa gränser mellan raserna, varnade för "rasblandning", utmålade vissa raser som ett hot och menade att politiken borde baseras på ett tydligt rastänkande. De progressiva forskarna betonade hur lite man egentligen visste om rasfrågor, varnade för att dra allt för långtgående slutsatser utifrån bräckligt empiriskt material, hävdade att rasskillnader främst gick att påvisa på statistisk nivå men sällan på individnivå, tonade ner de negativa effekterna av korsningar mellan raser, underströk att existensen av olika raser var något i grunden positivt och inget som hotade det europeiska samhället, samt såg ras som ett strikt vetenskapligt begrepp som helst inte borde läggas till grund för politiska beslut. Deras idéer var alltså mycket annorlunda än nazismens, men det var fortfarande idéer om just ras.⁸²

Forskarna övergav inte heller rasbegreppet i och med andra världskriget. Det började vetenskapssamhället i stort göra först under 1960-talet, även om det inte går att sätta ett exakt slutdatum.⁸³ När det väl skedde berodde det inte i första hand på grund av vetenskapliga upptäckter utan på grund av ett förändrat politiskt landskap där rassegregationen i USA, kolonialismens förbrytelser och apartheidpolitiken i Sydafrika uppmärksammades och kritiserades av radikala sociala rörelser.⁸⁴ Sambandet illustrerar något som Östling och Larsson Heidenblad upprepade gånger har understrukit, nämligen att det inte alltid är förändringar inom den akademiska vetenskapen som avgör när vissa kunskapsanspråk börjar cirkulera i samhället.⁸⁵

Inom den yngre tolkningstraditionen lyfter man också fram ett förhållande som både Macmaster och Fredrickson missade när de diskuterade Unescos arbete i början av 1950-talet. Det stämmer att 1950 års expertpanel, som dominerades av samhällsvetenskapliga forskare, rekommenderade att rasbegreppet borde undvikas. Uttalandet möttes emellertid av skarp kritik från biologiskt och naturvetenskapligt orienterade forskare, vilket ledde till att organisationen redan året därpå kallade in en ny expertpanel. De nya experterna bestod av ärftlighetsforskare, särskilt sådana som tagit avstånd från nazismen redan under 1930-talet. Deras uttalande, som ska analyseras närmare i kapitel sju, försvarade rasbegreppets användning, liksom tanken att det förmodligen förekom mentala rasskillnader på statistisk nivå. Något övergivande av rasbegreppet blev alltså inte slutresultatet av Unescos ansträngningar.⁸⁶

Metodskiftet från antropometri till serologi

Rasbegreppets kontinuitet under decennierna efter andra världskriget innebar inte att det saknades förändringar inom den internationella rasforskningen. Den största var dock metodisk, och handlade alltså mer om tekniker för raskategoriseringar än om kategoriseringarna i sig. Det gällde blodgruppsforskningens eller serologins växande betydelse.

Att människor har olika blodgrupper, ofta indelade med hjälp av ABO-systemet, upptäcktes av den österrikiske läkaren Karl Landsteiner (1868–1943) vid sekelskiftet 1900. Det fick oerhörda medicinska konsekvenser och Landsteiner belönades senare med Nobelpriset i medicin.⁸⁷ Snart väcktes också förhoppningar om att blodgruppsanalys skulle gå att använda inom rasforskningen. Där använde forskarna annars främst antropometriska metoder, det vill säga mätningar av yttre kroppsliga kännetecken som skallform, ögonfärg och hårfärg. Sådana egenskaper bestäms dock inte alltid uteslutande av genetiska mekanismer, och mellankrigstidens rasforskare letade efter sådana med ljus och lykta. Vid vissa tillfällen provade bland andra danska, norska och nederländska forskare fingeravtrycksundersökningar som metod, utan att den slog igenom i någon större omfattning.⁸⁸ Blodgrupperna var ett exempel på egenskaper som helt säkert endast berodde på genetiskt arv, vilket är den största förklaringen till den betydelse som serologin kom att få inom rasforskningen.

Den första blodgruppsstudie som rönt ordentlig uppmärksamhet genomfördes av de polska forskarna Ludwig (1884–1954) och Hanka Hirszfeld (1884–1964) under första världskriget, när de gjorde serologiska tester bland allierade soldater i Makedonien.⁸⁹ Trots det dröjde det länge innan tekniken blev helt etablerad. Inom den nazityska rasforskningen användes blodgruppsanalys, trots nazismens ständiga metaforiska sammankopplingar mellan ras och "blod", ganska sällan.⁹⁰ Däremot användes blodgruppsanalyser ofta i de nya östeuropeiska stater som uppstod efter första världskriget, liksom i 1920-talets Sovjetunionen, där man upplevde ett behov av att dra upp politiska och administrativa gränser i de ofta multi-etniska staterna.⁹¹ Det var först under 1950- och 1960-talen som blodgruppsanalys kom att dominera inom den internationella rasforskningen men då blev dominansen så mycket större, även om många rasklassifikationer fortsatt byggde på en kombination av äldre antropometriska mätningar och de nya serologiska metoderna.⁹²

Rasforskarna som övervintrade

Det som sagts ovan gäller främst rasvetenskapens ”mainstream”-forskare, de som vann gränsdragningsprocesserna och kom att inta dominerande positioner efter 1945. De såg rasbegreppet som vetenskapligt relevant åtminstone fram till och med 1960-talet, men intog en försiktig hållning och tog generellt avstånd från rasistisk politik.

Den äldre rasforskningen levde dock, som många studier idag har visat, kvar också efter andra världskrigets slut. Men de traditionella rasforskare vars kunskapsanspråk varit mer eller mindre okontroversiella före kriget förpassades nu till vetenskapens utkanter. De besatte inte längre de mest inflytelserika tjänsterna och tvingades in i ett slags övervintrande tillstånd. Det innebar dock inte att de var överksamma. Tvärtom utvecklade de omfattande internationella nätverk för att kunna fortsätta forska och sprida sina kunskapsanspråk.

I utkanten av nätverken befann sig forskare som varit verksamma i Nazityskland. Genetiker och antropologer som Eugen Fischer (1874–1967), Otmar Freiherr von Verschuer (1896–1969) och den mer populärvetenskapligt inriktade rasteoretikern Hans F K Günther (1891–1968) hade alla haft hög vetenskaplig status, gått med i det tyska nazistpartiet och i vissa fall haft nazisterna att tacka för sin akademiska karriär. Efter kriget var de stigmatiserade i det internationella forskarsamfundet, men inte så stigmatiserade att de straffades alltför hårt för sin verksamhet före och under kriget. I flera fall lyckades de behålla sina akademiska tjänster i Västtyskland, och de studenter och assistenter som arbetat under dem före 1945 fortsatte att publicera forskning om människoraser också under 1950- och 1960-talen.⁹³

I nätverket fanns också brittiska och nordamerikanska forskare som vände sig mot den svarta medborgarrättsrörelsen i USA och dess krav på politiska rättigheter och social jämlikhet, och mot de rörelser som krävde självständighet för koloniserade folk och ett avskaffande av apartheid i Sydafrika. Akademiskt tillhörde de inte vetenskapens högsta skikt, men de hade stark ekonomisk och organisatorisk backning.

Bakom kulisserna befann sig den amerikanske textilmiljonären Wickliffe Draper (1891–1972), som 1959 använde sin förmögenhet till att finansiera grundandet av International Association for the Advancement of Ethnology and Eugenics (IAAEE). Organisationen betecknade sig själv som opolitisk men ägnade sig framför allt åt att ge ut och sprida skrifter som angrep Unescos uttalanden i rasfrågan och som ”bevisade” att

det fanns starka intelligensskillnader mellan svarta och vita människor. Genom Drapers pengar kunde organisationen från 1960 dessutom ge ut den fortfarande utkommande tidskriften *Mankind Quarterly*, som också presenterade sig som opolitisk men i praktiken fungerade som språkrör för IAAEE och de forskare som ingick i dess nätverk, bland andra den tyska antropologen Ilse Schwidetzky (1907–97) som bedrivit rasforskning redan under det nazistiska styret.⁹⁴ IAAEE och *Mankind Quarterly* kom att spela en viss roll också i den svenska rasforskningens historia, vilket jag återkommer till i kapitel sju.

IAAEE befann sig på den förlorande sidan i striderna om den efterkrigstida rasforskningens gränsdragningar och *Mankind Quarterly* anklagades redan vid utgivningsstarten för att vara rasistisk och ovetenskaplig. Organisationen och dess nätverk ska emellertid inte underskattas. Genom sin solida men hemliga finansiella bas erbjöd de under flera decennier en trygg hamn för forskare som inte delade den progressiva och försiktiga syn på ras som annars dominerade.⁹⁵

Svensk rasforskning efter 1935: många påståenden, få studier

Forskningen om den svenska rasvetenskapen är av förhållandevis ungt datum. Den växte framför allt fram under 1990-talet genom ett antal pionjärverk av idéhistorikern Gunnar Broberg. Det var Broberg som gjorde den första ordentliga studien av hur Rasbiologiska institutet kom till, och det var han som genom boken *Statlig rasforskning* 1995 presenterade den första analysen av vad institutet sysslade med i början av sin verksamhetstid. Brobergs fokus låg på tiden före 1935, då Herman Lundborg pensionerades som chef och ersattes av läkaren och ärftlighetsforskaren Gunnar Dahlberg (1893–1956). Tiden efter 1935 upptar inte många sidor i Brobergs banbrytande studie.⁹⁶

Sedan dess har forskningen huvudsakligen följt två spår. Det ena leder tillbaka till tiden före Rasbiologiska institutets tillkomst. Här återstår mycket att göra, men bland annat Fredrik Svanberg och Olof Ljungström har gjort viktiga insatser för att lyfta fram den forskning om människoraser som bedrevs av arkeologer och anatomer från 1800-talets mitt och framåt.⁹⁷ Det andra spåret innebär fördjupade studier av Rasbiologiska institutets verksamhet under 1920-talet och det tidiga 1930-talet. Forskare som Ulrika Kjellman och Katrin Zippel har till exempel intresserat sig för de vetenskapliga fotograferingar som Lundborg lät genomföra, och som både sågs som en viktig rasvetenskaplig metod och som ett sätt att visuali-

sera rasforskningens kunskapsanspråk inför allmänheten.⁹⁸ Idéhistorikern Maria Björkman har kartlagt det "rasbiologiska nätverk" som Herman Lundborg var en del av och som spelade stor roll för stiftandet av Rasbiologiska institutet och den svenska eugenikens framväxt.⁹⁹

För tiden efter 1935 saknas systematisk forskning. Bristen på studier motsvaras dock inte av en brist på påståenden om vad som hände med Rasbiologiska institutet och rasforskningen i stort efter denna tid. Sådana finns, både i akademisk forskning och i mera populärvetenskapliga verk. Här finns emellertid två stora problem. För det första är de påståenden som hittills gjorts alltså inte grundade i djuplodande empiriska studier. För det andra är de rejält motsägelsefulla.

Nöjer vi oss med att fokusera på Gunnar Dahlberg, chef för Rasbiologiska institutet från 1935 och fram till sin död 1956, går det snabbt att konstatera att det samlade forskningsläget överhuvudtaget inte ger något sammanhängande svar på frågan om vilken inställning han egentligen intog till rasbegreppet. En rad forskare har hävdat att Dahlberg var motståndare till att tala om ras i vetenskapliga sammanhang. Historikern Fredrik Chalfork menar att hans verksamhet innebar ett "avpolletterande av rasbegreppet såsom en vetenskaplig variabel", historikern Lennart Lundmark hävdar att Dahlberg var "kritisk till rasbiologi och rasforskning" och "förkastade rasbiologi och rasidéer överhuvudtaget", och Björn Furuhausen skriver att Dahlberg till och med kom att "aktivt engagera sig mot rasforskning".¹⁰⁰ Andra forskare gör en helt motsatt tolkning. Idéhistorikern Kjell Jonsson hävdar till exempel att Dahlberg aldrig ifrågasatte själva rasbegreppet även om han menade andra saker med ras än vad mer traditionella rasforskare gjort.¹⁰¹ Han får medhåll av Fredrik Svanberg, som skriver att även om Dahlberg var kritisk mot många äldre och "fördomsfulla" rasindelningar delade han själv konsekvent in mänskligheten i ett mindre antal huvudraser.¹⁰²

Alla dessa påståenden kan inte stämma. Det är logiskt omöjligt att Dahlberg på en och samma gång ska ha delat in mänskligheten i raser och varit direkt motståndare till forskning om raser, eller att han förkastade rasbegreppet samtidigt som han själv använde sig av det. Det oklara forskningsläget beror till stor del på att ingen har gjort en omfattande, metodisk studie av de många vetenskapliga texter om rasbegreppet som Dahlberg publicerade. Genetikern Bengt Olle Bengtsson efterlyste redan 1999 en genomgripande analys av Dahlbergs vetenskapliga gärning. I den här boken tecknar jag givetvis inte en bild av Dahlbergs hela verksamhet. Han rörde sig på många fält och det vore en alldeles för stor uppgift. Men jag har

som ambition att presentera den första systematiska studien av det Dahlberg skrev om rasbegreppet och analysera hans syn på människoraser.¹⁰³

I grund och botten råder samma oklarhet när det gäller frågan om vad som hände med den svenska rasforskningen generellt efter 1935, särskilt i diskussionerna om vilken riktning Rasbiologiska institutet fördes i. Här finns det påståenden som talar om "rasbiologins 'undergång' efter andra världskriget" och att institutet gick "i spetsen för ett avvisande av rasbegreppet".¹⁰⁴ Andra forskare har valt mindre dramatiska formuleringar men tecknar i praktiken samma bild. Rasforskningen, har det hävdats, fasades ut och ersattes av renodlad medicinsk genetik, det vill säga studiet av sjukdomars och funktionshinders ärftlighet och liknande ämnen som inte hade något samband med indelningar av mänskligheten i raser.¹⁰⁵ Samtidigt har Mattias Tydén lyft fram att Dahlberg i egenskap av institutets chef satte sitt namn på publikationer om människoraser så sent som 1955, Maja Hagerman nämner att forskare vid institutet vid samma tid genomförde serologiska analyser av den svenska samiska befolkningen och Andréaz Wasniowski påpekar att uppslagsordet om "rasblandning" i *Svensk uppslagsbok* från 1952 skrevs av Jan Arvid Böök, Dahlbergs efterträdare som chef.¹⁰⁶ Vi vet dessutom att forskare vid institutet var involverade i den rasvetenskapliga delen av den stora "tattarinventering" som Socialstyrelsen genomförde 1943 samt i studier av romska familjers blodgrupper i början av 1960-talet.¹⁰⁷

Något skaver med andra ord i berättelsen om ett institut som helt enkelt övergav rasforskningen efter 1935. Därför är det klokt att forskare som Björn Furuhausen och Fredrik Svanberg uttryckligen har efterlyst fördjupade studier av perioden efter 1930-talets mitt. De har också betonat att vi behöver studier som inte uteslutande fokuserar på Rasbiologiska institutet, utan som också uppmärksammar kunskapsaktörer i andra akademiska och institutionella sammanhang.¹⁰⁸ Behovet av sådana analyser understryks också genom ett par mycket välgjorda men korta studier av Maria Björkman. Hon har lyft fram den ovan nämnde Bertil Lundmans verksamhet som rasforskare efter andra världskriget och hans kontakter med den också redan nämnda organisationen IAAEE, samt läkaren Folke Henschen och hans kontroversiella och rasifierande kunskapsanspråk i boken *Människans utveckling* från 1971.¹⁰⁹

Den här boken är ett försök att svara på alla dessa uppmaningar, dels genom att inte se året 1935 som ett slutdatum utan som en utgångspunkt, dels genom att se Rasbiologiska institutet som en av flera tänkbara miljöer

där rasforskning bedrevs. Först efter en sådan undersökning har vi tillräckligt med empiriskt underlag för att diskutera frågan om vilka vägar institutet tog, och vad som hände med den svenska rasforskningen i stort under och efter det omtumlande 1930-talet.

Bokens upplägg

En förutsättning för att kunna analysera den svenska rasforskningen efter 1935 är att först skapa en grundläggande förståelse för hur rasforskningen såg ut innan dess. Det kommer jag att göra i kapitel två. Där behandlar jag översiktligt ordet ”ras” och dess bakgrundshistoria, samt diskuterar hur idéer om ras gick från att vara förankrade i religiösa kunskapsregimer till att förvetenskapligas. Jag diskuterar också den europeiska rasforskningens framväxt i stort vid samma tid. Ambitionen är inte att skapa ny kunskap om rasforskningen under denna tid, utan endast att teckna en bakgrund till min egen studie.

Den egentliga undersökningen startar i kapitel tre. Där gör jag nedslag i fyra rasvetenskapliga publikationer som gavs ut inom loppet av bara några år vid 1930-talets början. Det är texter skrivna av Rasbiologiska institutets andre chef Gunnar Dahlberg samt av anatomen Gaston Backman (1883–1964), språkforskaren Rolf Nordenstreng (1878–1964) och en ung Bertil Lundman, som alltså kommer att spela en stor roll i bokens senare kapitel.¹⁰⁰ Avsikten är att utifrån dessa texter diskutera vad rasforskning i Sverige kunde vara vid denna tid, och att visa hur rasforskningens kunskapsanspråk hade olika utgångspunkter och innehåll, producerades av olika kunskapsaktörer och ledde till olika politiska slutsatser.

I kapitel fyra och fem analyserar jag Rasbiologiska institutets verksamhet från 1935, då Dahlberg tog över som chef, och fram till 1960-talets mitt.¹⁰¹ 1959 omorganiserades institutet, bytte namn till Institutionen för medicinsk genetik vid Uppsala universitet och inlemmades formellt i universitetsorganisationen. Kapitel fyra tar upp tiden före omorganisationen och kapitel fem behandlar tiden därefter. Här ställer jag framför allt frågan om vilken betydelse omorganisationen egentligen hade. Innebar den en faktisk förändring av kunskapsproduktionen vid institutet eller var det mest en terminologisk och organisatorisk omgestaltning? Källmaterialet består huvudsakligen av det bevarade arkivmaterialet från Rasbiologiska institutet och från Institutionen för medicinsk genetik, vilket förvaras på Universitetsbiblioteket respektive Universitetsarkivet i Uppsala.

Jag gör också fördjupade studier av två av institutets viktigaste forskare: Gunnar Dahlberg i kapitel fyra samt genetikern och blodgruppsforskaren Lars Beckman (1928–2005) i kapitel fem.¹¹² Källmaterialet till dessa består främst av deras många publicerade vetenskapliga texter om rasfrågor, som till stor del har identifierats genom *Uppsala universitets årsskrift*, där alla forskare verksamma vid institutet var ålagda att lista sina publikationer fram till och med 1960.¹¹³

I kapitel sex riktas blicken mot en kunskapsaktör verksam utanför Rasbiologiska institutet. Det handlar om Bertil Lundman, som från 1930-talet och fram till 1970-talet publicerade en synnerligen stor mängd böcker, artiklar och andra texter om människoraser och som från 1947 var verksam som docent i ämnet fysisk antropologi vid Uppsala universitet. Hans forskning var omfattande men bedrevs nästan alltid som ett underfinansierat enmansprojekt. Lundman befann sig nämligen på den förlorande sidan i rasforskningens gränsdragningsprocesser, till viss del eftersom han motarbetades aktivt av Gunnar Dahlberg och andra forskare vid Rasbiologiska institutet. Jag undersöker bland annat hans omfattande antropometriska mätningar i Dalarna på 1930- och 1940-talen, vilka ledde till hans doktorsavhandling 1944. Jag studerar också de strider som ägde rum dels angående betyget på avhandlingen, dels om huruvida Lundman borde utnämnas till docent eller inte. Materialet utgörs av handlingar från matematisk-naturvetenskapliga sektionen vid Uppsala universitet. Jag analyserar också de viktigaste kunskapsanspråken i Lundmans vetenskapliga författarskap, där jag åter har använt *Uppsala universitets årsskrift* för att identifiera texter.

De följande kapitlen är de där den kunskapshistoriska inspirationen har varit viktigast. I kapitel sju analyserar jag de internationella nätverk som några av de viktigaste svenska rasforskarna ingick i, och hur de utnyttjade dessa nätverk för att sprida sina kunskapsanspråk. Jag belyser först hur Unescos kampanjer om rasbegreppet togs emot i Sverige, och hur svenska kunskapsaktörer deltog i kampanjen och försökte "översätta" den till svenska förhållanden. Jag studerar också de nätverk Bertil Lundman byggde upp med andra kunskapsaktörer i Sverige och utomlands, liksom hans politiska koppling till delar av den politiska extremhögern innan, under och efter andra världskriget.

I kapitel åtta undersöker jag hur den svenska rasforskningens kunskapsanspråk diskuterades i en bredare offentlighet. Jag har använt mig av de bibliografiska verken *Svensk tidningsindex* och *Svenska tidningsartiklar* för att identifiera ett antal pressdebatter som på olika sätt synliggjorde det

vetenskapliga rasbegreppet inför en bredare publik och där olika kunskapsaktörer kämpade om att sprida eller kritisera kunskapsanspråk som hade med det vetenskapliga rasbegreppet att göra.¹⁴ Jag undersöker också den debatt om Bertil Lundman som uppstod vid 1950-talets slut, då hans forskning och undervisning uppmärksammades av journalister och ledarskribenter. Till sist uppmärksammar jag ett antal böcker som gavs ut av Lundagenetikern Arne Müntzing (1903–84) från 1950-talet och fram till 1970-talet. Müntzing bedrev aldrig egen rasforskning, men särskilt hans läroböcker i genetik spelade en viktig roll för att sprida rasifierande kunskapsanspråk till universitetsstudenter.

I kapitel nio sammanfattar jag bokens viktigaste resultat och presenterar min analys av den svenska rasforskningens och det vetenskapliga rasbegreppets historia efter 1935.

Om rasistiska ord och deras användning

I den här boken förekommer ett antal ord som vi idag med rätta upplever som kränkande och rasistiska. När jag själv skriver om etniska eller religiösa grupper försöker jag givetvis använda beteckningar som idag ses som neutrala. När jag citerar ur texter som det förflutnas kunskapsaktörer producerat låter jag däremot alla originalord stå kvar. Idag talar vi exempelvis om samer, romer och resande, och de grupperna benämner vanligtvis sig själva på detta sätt. Så uttryckte sig inte de rasforskare jag har undersökt. De använde nästan utan undantag ord som "lappar", "zigenare" och "tattare".

Det är ord som vi idag kan ta avstånd från. Men historikerns arbete är att analysera det förflutna utifrån de historiska miljöer aktörerna befann sig i och de diskurser de skrev och talade inom. Då är det nödvändigt att uppmärksamma de ord de faktiskt använde, inte de ord vi önskar att de borde ha använt, och att försöka förstå vad de menade med dem. På samma sätt är det viktigt att analysera de bilder och de fotografier som de använde, eftersom dessa spelade en viktig roll för spridningen av rasvetenskapliga kunskapsanspråk. Av den anledningen förekommer en rad fotografier i den här boken. Det är fotografier som en gång i tiden togs i rasvetenskapliga syften, men som nu återpubliceras i ett annat syfte – nämligen att kritisk granska och analysera den svenska rasforskningen och dess metoder.

När det gäller ord bör det dessutom noteras att det förflutnas beteckningar inte alltid på ett enkelt vis kan översättas med mer moderna och

mindre kontroversiella termer. Relationerna mellan orden "tattare"/"resande" och "zigenare"/"romer" är ett exempel. Under första halvan av 1800-talet användes orden ofta närmast synonymt medan de i slutet av 1800-talet kom att beteckna olika grupper. Inte vid något tillfälle kan man sätta ett direkt likhetstecken mellan "tattare" och "resande" eller mellan "zigenare" och "romer". Särskilt termen "tattare" kunde användas brett och motsägelsefullt, och alla familjer som pekades ut som "tattare" av myndigheter och forskare identifierade sig inte nödvändigtvis själva som "resande".¹¹⁵

Frågan om hur grupper identifierar sig själva och skapar sin egen etnicitet är alltså en annan än frågan om hur det omgivande samhället, däribland rasforskningen, samproducerar föreställningar om dem och särskiljer dem från andra grupper. I den här boken gör jag uteslutande ett försök att belysa den sistnämnda frågan och inte den förstnämnda. Då är det nödvändigt att konfrontera de termer som faktiskt förekommer i källmaterialet. Inte för att tanklöst reproducera fördomsfulla och rasistiska stereotyper, utan för att kunna kritisera dem och analysera hur det gick till när de skapades.